

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

Ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῶ τμήματος Μικρασια:
Τικῶν Μελετῶν τῆς Ἐνώσεως Σμυρναίων.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

1975

Ο ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1971, pp. XVIII + 532, 8vo. 15 dollars.

I

Ἡ πρόσφατη συμπλήρωση πεντηκονταετηρίδας ἀπὸ τῆ Μικρασιατικῆ καταστροφῆς δὲν ἦταν ἀπλῶς ἐπέτειος μνήμης ἀλλὰ καὶ εὐκαιρία ἱστορικοῦ στοχασμοῦ καὶ ἔντονου προβληματισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Θάταν συνεπῶς περιττὸ νὰ προστεθῇ ὁτιδήποτε πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα σὰν εἰσαγωγή στὴν παρουσίαση ἑνὸς σημαντικώτατου ἱστορικοῦ ἔργου, ποὺ πραγματεύεται τὴν περίπλοκη διαδικασία ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀντικατάσταση τῆς κυριαρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ Ἰσλαμισμό στὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Βρυῶνη, ποὺ κυκλοφόρησε πρόσφατα ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνιας, ἀνασυγκροτεῖ καὶ δια φωτίζει τὴν πορεία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τοὺς τέσσερις αἰῶνες, ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς μάχης τοῦ Μαντζικέρτ (1071) ὡς τὰ μέσα τοῦ 15οῦ αἰῶνα, ὁπότε οἱ τελευταῖες ἐπάλξεις τοῦ Μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Τραπεζοῦνα, ἔπεσαν μπροστὰ στὴν ὁρμὴ τοῦ Τουρκικοῦ λαοῦ, ποὺ στὴν περίοδο αὕτῃ δημιουργεῖ μιὰ νέα πατρίδα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ὀγκωδέστατη ἐκδόση, καρπὸ πολὺχρονης ἔρευνας, ποὺ κυκλοφόρησε στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κέν-

τροῦ Μεσαιωνικῶν καὶ Ἀναγεννησιακῶν Μελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνιας. Τὸ βιβλίον κοσμεῖται ἀπὸ τέσσερεις πίνακες (μεταξὺ τῶν σσ. 462-463) ποὺ παρουσιάζουν 12 εἰκόνες σχετικὲς πρὸς τὰ θέματα ποὺ συζητοῦνται στὸ κείμενο. Ἐξαιρετικῆς χρησιμότητος εἶναι ὁ χάρτης τῆς Βυζαντινῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα (μεταξὺ τῶν σσ. 14 καὶ 15). Δύο ἄλλοι χάρτες τῶν Τουρκικῶν Ἐμιράτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸν 13ο ὥς τὸν 15ο αἰῶνα παρουσιάζουν τίς πολιτικὲς μεταβολὲς στὴ χερσόνησο πρὶν τὴν ἐνοποίησίν της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς (σελ. 287). Ὁ ὄγκος τῶν ὑποσημειώσεων, οἱ πολυάριθμοι παραπομπὲς σὲ ἀλλόγλωσσα ἔργα καὶ ἡ κατ' ἐπανάληψη καὶ χωρὶς λάθη παράθεση ἐκτεταμένων ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὲς μαρτυροῦν, ὅτι ἡ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου ὑπῆρξε ἕνας τυπογραφικὸς ἄθλος. Ἡ μόνη ἔλλειψη ποὺ εἶναι αἰσθητὴ στὸν ἐρευνητὴ εἶναι ἡ ἀπουσία μιᾶς γενικῆς βιβλιογραφίας, ποὺ νὰ κατατάσῃ συστηματικὰ τὸν πλοῦτο τῶν πρωτοβάθμιων καὶ δευτεροβάθμιων πηγῶν ποὺ ἐμφανίζονται στίς ὑποσημειώσεις.

Τὸ φαινόμενο τοῦ ἐξισλατισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἔχει ἀποκλειστικὰ τοπικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ μελέτη του δὲν εἶναι οὐσιώδης μόνο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Βυζαντινῆς καὶ Τουρκικῆς κοινωνίας. ὅπως διαμορφώθηκαν στὸ Μικρασιατικὸ ὠρεο. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πολιτιστικοῦ χαρακτῆρα τοῦ Μικρασιατικοῦ ὠρεο παρουσιάζει τεράστιο θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὸ μελετητὴ τῶν συνθηκῶν καὶ συντελεστῶν τῶν πολιτιστικῶν μεταβολῶν (cultural change), ποὺ διαμορφώνουν τὴν ἱστορία τῶν διαφόρων ὠρεο. Ὁ ἐξισλαμισμὸς ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση μιᾶς μακρᾶς διαδοχῆς θρησκευτικῶν καὶ γλωσσικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέσα στοὺς αἰῶνες. Στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης προοπτικῆς ὁ ἐξισλαμισμὸς καὶ ἐκτουρκισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, παράλληλα πρὸς τὸν ἐκχριστιανισμὸ καὶ ἐξισπανισμὸ τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων, συνιστοῦν τίς τελευταῖες φάσεις στὴν ἱστορία τῶν πολιτιστικῶν μεταβολῶν στὸ Μεσογειακὸ κόσμον, ποὺ κατὰ καιροὺς γνώρισε τίς μεταμορφωτικὲς ἐπιδράσεις ποικίλων πολιτιστικῶν δυνάμεων (σσ. 1, 406-408, 498-501).

Ἡ μελέτη τοῦ ἐξισλατισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνεπῶς συμβάλλει στὴ διαφώτιση τοῦ εὐρύτερου ἐπιστημονικοῦ προβλήματος τῆς πολιτιστικῆς μεταβολῆς. Τοποθετώντας τὴν ἐξέταση τοῦ θέματός του μέσα σ' αὐτὰ τὰ θεωρητικὰ πλαίσια ὁ καθηγητὴς Βρυώνης παρέχει μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸν τρόπο, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ὀργανωθοῦν

οί μικρασιατικές σπουδές ώστε ν' αποκτήσουν γενικώτερο επιστημονικό ενδιαφέρον¹.

Επιπρόσθετα πρὸς τὴ συμβολὴ τοῦ σ' αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ κατεύθυνση τὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζουμε συνιστᾷ καὶ ἓνα σπουδαιότατο μεθοδολογικὸ καὶ ἐρευνητικὸ ἐπίτευγμα. Οἱ θέσεις τοῦ συγγραφέα ἀναπτύσσονται μὲ βάση μιὰ πραγματικὰ καταπληκτικὴ ἐξερεύνηση ποικίλων πηγῶν σὲ πολλὰς γλώσσες. Στὴν ἀναδίφηση τῶν μεγάλων Δυτικῶν πρωτοβάθμιων ἱστορικῶν πηγῶν, ἐκδόσεων κειμένων καὶ ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, προστίθεται ἡ ἐξευρένηση τῶν σχετικῶν Ἀνατολικῶν καὶ Σλαβικῶν πηγῶν. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σὲ πλήρη κλίμακα χρησιμοποίησις τῶν διαθέσιμων Ἑλληνικῶν καὶ Τουρκικῶν πηγῶν. Εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἓνα κοινὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Τούρκων γράφεται χωρὶς ν' ἀγνοεῖται τὸ ὕλικὸ ποὺ ἀποθησαυρίστηκε ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴν προσπάθειαν τῶν ἐπιστημονικῶν κοινοτήτων τῶν δύο λαῶν. Οἱ Ἑλληνες Μικρασιολόγοι πρέπει νὰ σημειώσουν μὲ ἱκανοποίησιν τὴν προσοχὴν μὲ τὴν ὁποία ὁ καθηγητὴς Βρυώνης ἀξιοποίησε πηγὰς ὅπως τὸν «Ξενοφάνη», τὰ «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τὸ «Ἀρχεῖον Πόντου» καὶ ἄλλες ἐκδόσεις.

Ἀπὸ μεθολογικὴ ἄποψη ἰδιαίτερα διδακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν ποικίλων φιλολογικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἐξεύρεσιν δεδομένων ἀναγκαίων στὴ συγγραφὴ κοινωνικῆς ἱστορίας. Στατιστικὰ στοιχεῖα, ἀπαραίτητα στὴν τεκμηρίωσιν τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, παρατίθενται ὅπου εἶναι δυνατόν (σσ. 4-5, 264, 353-354, 394-395, 445-447), ἀλλὰ ἡ ἱστορία τῶν θεσμῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη χρονικὴ περίοδον ἀνασυγκροτεῖται κυρίως μὲ βάση μὴ στατιστικὰς φιλολογικὰς μαρτυρίες. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν διαθέσιμων μαρτυριῶν ἀπὸ χρονικογράφων, ταξιδιωτῶν, ἐπιγραφῶν, γλωσσικὰς μελέτης κλπ. γιὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴ μεταγενέστερη Τουρκοκρατία (σσ. 444-462) ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον θὰ μπορούσαν νὰ ὑπερπηδηθοῦν οἱ δυσκολίες ποὺ ἄλλοι ἐρευνητὲς ἔχουν ἐπισημάνει ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ἔλλειψιν ἢ τὴν ἀπώλεια ἀρχειακῶν καὶ ἄλλων πηγῶν, ποὺ νὰ διαφωτίζουν τὴ

1. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀνάγκη καὶ δυνατότητα τῶν Μικρασιατικῶν σπουδῶν, ποὺ ἔχω ἤδη καὶ ἄλλοτε ἐπισημάνει. Βλ. Μικρασιατικὰ Χρονικά, τόμ. ΙΕ' (1972), σσ. 372-375.

ζωὴ τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς¹.

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις εἶναι προφανές, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ Βρυώνη συνιστᾷ ἓνα μνημειῶδες ἔργο τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ οὐσιαστικοῦ προβλήματος ποὺ ἐξετάζει, ὅσο καὶ ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ μεθολογικὴ ἄποψη. Εἶναι συνεπῶς ἐνδεδειγμένο νὰ παρουσιάσωμε, ἔστω καὶ περιληπτικά, τὰ περιεχόμενα καὶ τὶς θέσεις του, γιὰ τὴν ἐνημέρωση ὅσων Ἑλλήνων μελετητῶν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὶς Μικρασιατικὰς σπουδές.

II

Ἡ σημασία καὶ οἱ διαστάσεις τῆς πολιτιστικῆς μεταβολῆς, ποὺ ἐπέφερε ὁ ἐξισλαμισμὸς, τοποθετοῦνται μέσα στὴν ἀναγκαίαν γιὰ τὴν κατανόησίν τους προοπτικὴ μὲ μιὰ λεπτομερειακὰ τεκμηριωμένη ἐξέταση τῆς κοινωνίας τῆς Βυζαντινῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὶς παραμονὲς τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀναλύονται οἱ ἐθνογραφικές, δημογραφικές, θρησκευτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς συνθήκες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ Μικρὰ Ἀσία πρὶν ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ εἰσβολὴ τὸν 11ο αἰῶνα. Παράλληλα ἐξετάζεται ἡ ὀργάνωση τῆς ζωῆς στὴ χώρα μὲ τὴ μελέτη τῶν διοικητικῶν θεσμῶν, τῶν ἀστικῶν κέντρων, τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος, τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν γαιοκτημόνων, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν τοπικὴ κοινωνία. Τὸ πρῶτον αὐτὸ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ σημαντικώτατη συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον, ἂν καὶ ἄλλες περίοδοι τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταγενέστερης ἐλληνικῆς ἱστορίας διαφωτιζόνταν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ συζήτηση τοῦ βαθμοῦ τοῦ

1. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει τεθῆ ἀπὸ μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Πόντου, ἀλλὰ ἀσφαλῶς δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ἄλλων Μικρασιατικῶν περιοχῶν. Βλ. Ὁ δ. Λ α μ ψ ί δ η, «Ἡ προβληματικὴ τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Ποντικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», Ἀρχεῖον Πόντου, τόμ. XXX (1970 - 1971), σσ. 3 - 12. Πρβλ. Anthony Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos: some problems and preliminary conclusions», Neo - Hellenika, vol. I (1970), pp. 30 - 54. Ὁ Bryer θίγει τὸ θέμα τῶν πηγῶν καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ βάσει τῶν διαθέσιμων στοιχείων. Ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ εἶναι ἀξιοπρόσεκτη σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ οἱ ἐλλείψεις τῶν πηγῶν μποροῦν νὰ ξεπεραστοῦν.

έξελληνισμού τῆς Μικρασιατικῆς κοινωνίας κατὰ τὶς παραμονές τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης (σσ. 42-49). Ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν θέσεων καὶ μαρτυριῶν προκύπτει, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ εἰσβολὴ ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀποτελοῦσε τὴν πῶς πυκνοκατοικημένη καὶ ἀκμαία περιοχὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Βασικὸς παράγοντας τῆς ζωτικότητάς της ἦταν ἡ ἄμεση καὶ ἐνοποιητικὴ ἐπίδραση ποὺ ἐξασκοῦσαν πάνω στὴ Μικρασιατικὴ κοινωνία ἡ ἐκκλησία, τὸ κράτος καὶ ἡ πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία ἀπὸ τὴ γειτνιάζουσα καρδιά τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ οὐσιαστικὸς ἑξελληνισμὸς τῆς χερσονήσου ἦταν συνάρτηση αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἡ παρουσία τοπικῶν γλωσσικῶν ἰδιωτυπιῶν καὶ ἡ ὑπαρξὴ σποραδικῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων ἀποτελοῦσαν ἐνδείξεις τῶν ποικίλων πολιτιστικῶν στοιχείων, ποὺ ἀπορροφήθησαν ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ κοινωνία κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ ἑξελληνισμοῦ. Ἐν τούτοις, παρὰ τὶς τοπικὲς αὐτὲς πολιτιστικὰ παραλλαγές, τὸ βάθος τοῦ ἑξελληνισμοῦ καταδεικνύεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀντίσταση τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν ἐξισλαμισμό γιὰ τέσσερις αἰῶνες. Ἡ μακρόχρονη αὐτὴ πολιτιστικὴ ἀντίσταση στέκεται σὲ ζωερὴ ἀντίθεση πρὸς τὴ σύντομη πτώση τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας στοὺς Ἀραβες καὶ τῆς Βορείου Βαλκανικῆς στοὺς Σλάβους (σελ. 68).

Μὲ αὐτὴ τὴ γενικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἡ πορεία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἐξετάζεται σὲ βάθος στὰ ἐπόμενα τέσσερα κεφάλαια. Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ πτώση τοῦ Βυζαντίου, ποὺ δραματοποιεῖται κυρίως μὲ τὴν ἥττα στὸ Μαντζικέρτ, ἦλθε σὰν ἀποτέλεσμα ὄχι ἐθνολογικῆς ἀποδυνάμωσης τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν τὸ ἐπιστέγασμα μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς περίπλοκων ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ μιὰ λεπτομερῆ ἱστορικὴ ἐξέταση, ποὺ δείχνει πὼς ἡ ἥττα τοῦ 1071 ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μισοῦ αἰῶνα βίαιης ἀναταραχῆς στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους (σσ. 70-80).

Ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐσωτερικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν πίεση τῶν Τούρκων στ' ἀνατολικά σύνορα τοῦ κράτους στὰ χρόνια 1042 μὲ 1071 ὁδήγησε στὴν πανωλεθρία τοῦ Μαντζικέρτ. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀνοίξαν τὸ δρόμο στὴ διείσδυση τῶν Τουρκομανικῶν φυλῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀλλὰ ὁ ἐξισλαμισμὸς δὲν ἐπῆλθε παρὰ βαθμιαία μὲ τὴ σταδιακὴ ἐδραίωση τῆς Τουρκικῆς ἐγκατάστασης καὶ τὴν προοδευτικὴ ἐνοποίηση τῆς χερσονήσου κάτω ἀπὸ Τουρκικὴ ἐξουσία. Ὁ ἀγῶνας Βυζαντινῶν καὶ Τούρκων γιὰ ἔλεγχο τῆς Μικρᾶς

Ἀσίας πέρασε ἀπὸ πολλὰς φάσεις μεταξὺ τοῦ ἐνδέκατου καὶ τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα. Μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ στὸ θρόνο τὸ 1081 ἀναλήφθηκε μιὰ σχετικὰ ἐπιτυχὴς προσπάθεια ἀνακατάληψης τῶν χαμένων ἐδαφῶν. Ἡ προσπάθεια αὕτη συνεχίστηκε ὡς τὸ 1143, ὅποτε ἀρχίζει μιὰ περίοδος ὑποχώρησης ἐν ὧσιν τῶν κινδύνων ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴ Δύση.

Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης στοὺς Φράγκους τὸ 1204 ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴ Μικρὰ Ἀσία ἐξελίσσεται πρὸς μιὰ μορφή ἰσορροπίας δυνάμεως μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ τοῦ κράτους τῶν Σελτζούκων, ποὺ εἶχε κέντρο τὸ Ἰκόνιο. Ἡ ἐδραίωση τῆς Βυζαντινῆς παρουσίας στὴ Βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία αὐτὰ τὰ χρόνια συντέλεσε στὴν παράταση τῆς Βυζαντινῆς ἐξουσίας στὴν περιοχὴ γιὰ ἓνα ἀκόμη αἰῶνα (σελ. 132). Μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης ὅμως τὸ 1261 ἡ Μικρὰ Ἀσία ἐγκαταλείπεται καὶ τὸ κύριο βάρος τῆς Βυζαντινῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς προσπάθειας μετατοπίζεται στὴν Εὐρώπη. Αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς τῆς Βυζαντινῆς πολιτικῆς μετὰ τὸ 1261 μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι σημαίνει καὶ τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γιὰ τὸ Βυζάντιο¹.

1. Μιὰ τελευταία προσπάθεια γιὰ ἀνασυγκρότηση τῆς Βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴ Μικρὰ Ἀσία συντελεῖται στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου II Παλαιολόγου (1282 - 1328). Τὸ θέμα αὐτὸ ἐξετάζεται στὸ πρόσφατο ἔργο τῆς καθηγήτριας Ἀγγελικῆς Λαῖου Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282 - 1328, Harvard Historical Studies N° 88, Cambridge, Mass. 1972, ἰδίως σσ. 21 - 26, 76 - 84, 86 - 93. Ὁ Ἀνδρόνικος II ἐπιχείρησε συνειδητὰ νὰ σώσῃ τὴ Μικρὰ Ἀσία γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, ἐκτιμώντας τὴ σημασία της γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ κράτους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ πολιτικὴ του παρουσιάζει ἓναν οὐσιώδη ἐπαναπροσανατολισμὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ πρωταρχικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε ὁ πατέρας του Μιχαὴλ VIII γιὰ τὴ Δύση καὶ τίς Εὐρωπαϊκὰς κτήσεις τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261. Ἀπὸ τὰ κύρια μελήματα τοῦ Ἀνδρόνικου ἦταν νὰ ξανακερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Μικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ εἶχε κλονισθῇ ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς τοῦ πατέρα του. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν ἤδη ἀποξενωμένος λόγῳ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ χώρα καὶ μποροῦσε νὰ ξανακερδηθῇ μὲ κατάλληλες μεταρρυθμίσεις. Στὴν προσπάθειά του νὰ εἰσαγάγῃ ἓνα μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα ὁ Ἀνδρόνικος ἀπέτυχε ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίδρασης τῆς φεουδαρχίας ποὺ ἀναπτυσσόταν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἔτσι οἱ συνθήκες διαβίωσης τοῦ πληθυσμοῦ ἐμειναν ἀμετάβλητες καὶ αὐτὸ μὲ τὴν ἀποξένωση ποὺ προκαλοῦσε προπαρασκεύασε ψυχολογικὰ τὸ Χριστιανικὸ πληθυσμὸ νὰ δεχθῇ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ ἀργότερα τὸν προσηλυτισμὸ στὸ Ἰσλάμ.

Με την υποχώρηση του Βυζαντινού πολιτικού ἐλέγχου ἀρχίζει καὶ ἡ διαδικασία τοῦ συστηματικοῦ ἐξισλαμισμοῦ ποὺ ἐπῆλθε σταδιακὰ σὲ μιὰ περίοδο τεσσάρων αἰώνων καὶ δὲν ὁλοκληρώθηκε παρὰ ἀφοῦ ἡ Μικρὰ Ἀσία συνενώθηκε πολιτικά κάτω ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ ἐξουσία στὰ χρόνια τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητῆ. Ἡ μακρόχρονη παράταση αὐτῆς τῆς διαδικασίας ὀφειλόταν σὲ γεωγραφικοὺς, ἐθνογραφικοὺς καὶ στρατηγικοὺς λόγους: α) Ἡ προέλαση τῶν Τουρκομανικῶν φυλῶν δὲν ἦταν εὐκόλη λόγῳ τῶν φυσικῶν ἐμποδίων ποὺ παρουσίαζε ὁ ὀρεινὸς χαρακτήρας τοῦ ἐδάφους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. β) Ἡ ἐθνικὴ διαφοροποίηση καὶ θρησκευτικὴ δυσaráσκεια, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εὐνοήσουν τὴν ἀποδοχὴ τῶν νέων κατακτητῶν ἀπὸ τὰ τοπικὰ λαϊκὰ στρώματα, ἦταν περιορισμένες κυρίως μεταξὺ τῶν Σύρων καὶ Ἀρμενίων τῶν ἀνατολικώτερων περιοχῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ ρόλος τους ἦταν ἀσήμαντος στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. γ) Τελικά, καθὼς ἡ Μικρὰ Ἀσία βρισκόταν ἐγγύτερα στὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἀμυντικὲς δυνατότητες τοῦ Βυζαντίου ἦταν πολὺ ἰσχυρότερες σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ παρὰ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ποὺ εἶχαν τόσο γρήγορα ὑποκύψει στὴν Ἀραβικὴ κατάκτηση (σσ. 143 - 144).

Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες καὶ ἰδίως ἐξ αἰτίας τῆς πεισματικῆς πάλης μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ἰσλάμ στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, ἡ Τουρκικὴ κατάκτηση εἶχε ἀρχικὰ ὀλέθριες συνέπειες γιὰ τὸν ὁμαλὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς στὴ χερσόνησο (σσ. 145 - 168). Πολλὲς πόλεις καὶ ἀγροτικὲς περιοχὲς λεηλατήθηκαν καὶ ἐρημώθηκαν, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ σχόλια χρονικογράφων τῆς ἐποχῆς (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Ἄννα Κομνηνὴ κ.ἀ. Βλ. τὶς ὑποσημειώσεις 1 - 5, σσ. 145 - 146. Πρβλ. τοὺς δύο χρήσιμους πίνακες τῶν πόλεων καὶ περιοχῶν ποὺ καταστράφηκαν στὶς σσ. 166 - 167 καὶ 259). Οἱ συνέπειες τῶν βίαιων αὐτῶν γεγονότων ἦταν πραγματικὰ διαλυτικὲς γιὰ τὴ δομὴ τῆς Μικρασιατικῆς κοινωνίας: πληθυσμοὶ ἐκτοπίστηκαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους, περιοχὲς γεωργικῶν ἐγκαταστάσεων ὑπέκυψαν σὲ νομαδοποίηση, ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση ἐξαρθρώθηκαν (σσ. 169 - 216).

Ἡ παγίωση τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ Σελτζουκικοῦ κράτους τοῦ Ἰκονίου συνέτεινε ὥστε ἡ ζωὴ τῶν Χριστιανικῶν πληθυσμῶν νὰ ξαναγυρίσῃ στὴν ὁμαλότητα (σσ. 215 - 216). Στὰ πλαίσια τῆς νέας κατάστασης ἡ σταθερότητα ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἰσορροπία Νικαίας καὶ Ἰκονίου ὁδήγησε σὲ μιὰ περίοδο

οἰκονομικῆς εὐημερίας καὶ πολιτιστικῆς ἀνθίσης στὰ μέσα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα. Ἡ εὐτυχὴς αὕτη κατάσταση δὲν κράτησε γιὰ πολὺ καὶ ἡ καταστρεπτικὴ ἀναρχία ποὺ χαρακτήριζε τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα ξαναεμφανίστηκε μετὰ τὴν μετατόπιση τῆς Βυζαντινῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴ Νίκαια στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ Σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου ἀπὸ τοὺς Μογγόλους στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα. Στὸ ἐξῆς ἡ Μικρὰ Ἀσία ἐξῆσε κάτω ἀπὸ συνθῆκες διάλυσης καὶ ἀναρχίας ὥς τὴν ἐνοποίησίν της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸν 14ο καὶ 15ο αἰώνα.

Ἡ μακροχρόνια αὕτη ἀναταραχὴ ξεθεμέλιωσε τὴ Βυζαντινὴ κοινωνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν θεσμῶν καὶ τὴν ἀφαίρεση ἐδαφῶν καὶ πληθυσμῶν ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Ἰσλάμ. Ὁ κυριώτερος παράγοντας ἀναταραχῆς ποὺ ὑπέσκαψε τὴ Βυζαντινὴ κοινωνία ἦταν οἱ Τουρκομανικὲς φυλές, ποὺ εἰσέβαλαν μὲ τὴν κατακτητικὴ ὁρμὴ τοῦ ἱεροῦ πολέμου (djiihad) καὶ γιὰ χρόνια ἀποτελοῦσαν πηγὴ καταστροφῆς τῶν μόνιμων χριστιανικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Παρὰ τὴ σταθερότητα καὶ ἀσφάλεια ποὺ ἐπιτεύχθηκε ἀργότερα μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ ἐνοποίηση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ ἀπώλειες (κτηματικὴ περιουσία, ναοί, πληθυσμοί) τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων δὲν μπορούσαν νὰ ἐπανορθωθοῦν δεδομένης τῆς ἀπαράβατης ἀρχῆς τοῦ Ἰσλαμικοῦ δικαίου «μιά φορά Μουσουλμανικὸς, πάντα Μουσουλμανικὸς» (σσ. 285 - 286).

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν τύχη τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς καταστροφῆς τῶν δύο βασικῶν δυνάμεων, τῆς Βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ποὺ στήριζαν καὶ διαμόρφωναν τὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς Μικρασιατικῆς κοινωνίας. Τὸ δραματικώτερο ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκατάστασης τῶν Τούρκων ἦταν φυσικὰ ἡ προοδευτικὴ ἐξαφάνιση τῶν Βυζαντινῶν πολιτικῶν ἀρχῶν. Ὅχι μικρότερης σημασίας ἦταν ἡ ἀποδυνάμωση τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας.

Ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῆς τύχης τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τοὺς αἰῶνες τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἀποτελεῖ σπουδαιότατη προσφορὰ τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ἔργου στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Ἡ προοδευτικὴ παρακμὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν τεκμηριώνεται συστηματικὰ βάσει τῶν μαρτυριῶν σπουδαιότατων πηγῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (σσ. 289 - 343). Ἀπὸ τὴν ἐξερεύνηση αὕτη προκύπτει τὸ συμπέρασμα

ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη ἐκκλησία οὐσιαστικά ἐξαρθρώθηκε στὰ Τουρκικὰ ἐδάφη, ἐπειδὴ οἱ κατακτητὲς τῆς ἀποστέρησαν τὴν ὕλική της βάση, τοὺς διοικητικοὺς της πόρους καὶ τὴν ἡγεσία της. Ἐν ὧσιν ἡ Μικρὰ Ἀσία παρέμενε διαιρεμένη μεταξὺ Τούρκων καὶ Βυζαντινῶν, ἡ Μικρασιατικὴ ἐκκλησία γνώρισε τὴ διπλὴ ἐμπειρία τῆς παρακμῆς στὶς Τουρκικὲς κτήσεις καὶ τῆς ἀναζωογόνησης στὰ Βυζαντινὰ ἐδάφη τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὸ βασίλειο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν στὸν Πόντο. Ἡ παρακμὴ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ μιὰ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν πρὶν καὶ μετὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐξισλαμισμοῦ: ἀπὸ τὶς 50 μητροπόλεις καὶ τὶς 400 ἐπισκοπὲς τοῦ 11ου αἰῶνα ἐπεβίωσαν 17 μητροπόλεις καὶ 3 ἐπισκοπὲς τὸν 15ο αἰῶνα (σσ. 348 - 349).

Ἡ συσχέτιση τῆς παρακμῆς τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸν ἐξισλαμισμό τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἄμεση: ἡ Βυζαντινὴ ἐκκλησία δὲν ἦταν ἀπλῶς πηγὴ θρησκευτικῆς καθοδήγησης, ἀλλὰ παρεῖχε πολλὰ ἄλλες φιλανθρωπικὲς, διοικητικὲς καὶ εκπαιδευτικὲς ὑπηρεσίες στὸ ποίμνιό της. Μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς οἰκονομικῆς της βάσης ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς — ποὺ μεταβίβασαν τὴν περιουσία τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας στὰ Ἰσλαμικὰ θρησκευτικὰ ἱδρύματα — ἡ ἐκκλησία δὲν μπορούσε πιά νὰ ἐπιτελέσῃ ὅλα αὐτὰ τὰ λειτουργήματα, ποὺ τὴν ἔδεναν στενὰ μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀντίθετα τὸ μαχητικὸ Ἰσλάμ, προικισμένο τώρα καὶ μὲ τὸν ὕλικὸ πλοῦτο τῆς ἐκκλησίας, μπορούσε νὰ παρουσιαστῇ σὰν ὁ ἀντικαταστάτης της στὴν θεραπεία αὐτῶν τῶν μὴ θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τοῦ Μικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ. Παράλληλα οἱ συνεχεῖς πολιτικὲς ἀναστατώσεις ἀποστέρησαν πολλὰς περιοχὰς ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τὴν ἡγεσία, ἀφοῦ συχνὰ οἱ ἱεράρχες ποὺ ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴ Σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν μπορούσαν νὰ μεταβοῦν στὶς ἐπαρχίες τους, ποὺ βρίσκονταν ὑπὸ Τουρκικὸ ἔλεγχον. Καθὼς οἱ Ἑλληνικὲς κοινότητες ἔμεναν χωρὶς ἡγεσία καὶ καθοδήγηση, τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα ἀδυνατίζε καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ συνοχὴ τους χαλάρωνε (σσ. 348 - 350). Ἐτσι οἱ συνθῆκες ὥριμαζαν γιὰ τὴν ἀπορρόφηση ὁλόκληρων πληθυσμῶν ἀπὸ τὸ δυναμικὸ Ἰσλάμ.

Ἐπιπρόσθετα πρὸς ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀρνητικοὺς παράγοντες, ποὺ ὑπέσκαπταν τὴ δύναμη τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἄλλοι ἰσχυρότατοι θετικοὶ συντελεστὲς ἐννόησαν τὴν πρόοδο τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἐνας ἀδιαμφισβήτητος θετικὸς συντελεστὴς ἦταν ἡ ἐπίσημη εὐνοία ποὺ ἔδειξαν τὰ διάφορα Ἰσλαμικὰ κράτη, ποὺ κατὰ

καιροὺς παρουσιάστηκαν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἄν καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία, ἦταν ἀνεκτὸς σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίσημο θρησκευτικὸ δόγμα τοῦ Ἰσλάμ, ἐν τούτοις παρέμενε θρησκεία ὑπὲρ κὼν δεύτερης κατηγορίας ἢ εὐνοία τῶν Μουσουλμάνων ἡγεμόνων πρὸς τὸν ἐξισλαμισμὸ φανερώθηκε καὶ μὲ τὴν προικοδότηση τῶν Ἰσλαμικῶν θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων μὲ περιουσία εἰς βάρος τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας (σσ. 351 - 355). Ἄλλος θετικὸς παράγοντας, ποὺ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐξισλαμισμού, ἦταν ὁ ἱεραποστολικὸς ζήλος ποὺ ἐνέπνεαν στοὺς Μουσουλμάνους κατακτητὲς οἱ συνθήκες τοῦ ἱεροῦ πολέμου, ποὺ παρατάθηκαν ἐπὶ τέσσερεις αἰῶνες (σελ. 356). Ὁ θρησκευτικὸς ζήλος τῶν Τούρκων ἐνισχύθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη μοναστικῶν ἀδελφοτήτων δερβίσηδων, σαφῶς προσανατολισμένων πρὸς τὸν προσηλυτισμὸ ἀλλόθρησκων πληθυσμῶν. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀποφασιστικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τῶν Σουφιστικῶν ἀδελφοτήτων καὶ ἰδίως τῶν Μεβλεβήδων (Mawlawis), ποὺ μὲ τὸν ἐκστάσιακὸ μυστικισμό τους ἐνίσχυσαν τὴ θρησκευτικὴ ζέση τοῦ Ἰσλάμ στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τοὺς αἰῶνες τοῦ ἐξισλαμισμού. Ἡ μακρὰ συζήτηση τοῦ Σουφισμού (σσ. 363 - 396) ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιπρόσθετη σημαντικὴ προσφορὰ τοῦ ἔργου στὴν κατεύθυνση τῆς ἀνατολιστικῆς ἐρευνας.

Ἡ ψυχολογία τῶν Χριστιανῶν τελικὰ ἦταν ἓνας ὄχι λιγώτερης σημασίας παράγοντας στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐξισλαμισμού. Ἡ ἥττα τοῦ Βυζαντίου μποροῦσε εὐκολὰ νὰ ἐκληφθῇ σὰν ἀπόδειξη τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Ἰσλάμ καὶ φυσικὰ ἡ διαμόρφωση μιᾶς τέτοιας ἀποψης ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν προσχώρηση στὴ νικηφόρο θρησκεία. Αὐτὸ τὸ ψυχολογικὸ κλίμα ἐνισχυόταν καὶ ἀπὸ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ κίνητρα, ποὺ ἐσπρωχναν τοὺς Χριστιανοὺς ν' ἀσπασθοῦν τὸ Ἰσλάμ, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὶς εἰς βάρος τους διακρίσεις καὶ ν' ἀπολαύσουν τὰ ὠφελήματα τῆς ἄρχουσας θρησκευτικῆς ὁμάδας (σσ. 359 - 360).

Ἐπιπρόσθετα πρὸς αὐτοὺς τοὺς λόγους, ποὺ συντελοῦσαν στὸν αὐτοπροαίρετο προσηλυτισμὸ στὸ Ἰσλάμ, περιπτώσεις βίαιων ἐξισλαμισμῶν δὲν ἔλειψαν μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐμφάνιση πολλῶν νεομαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν τῆς Ὁρθοδοξίας (σσ. 360 - 362).

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες συντελέστηκε ὁ ἐξισλαμισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 15ο αἰῶνα. Ἡ γεωγραφικὴ ἑκταση τοῦ φαινομένου ποὺ κάλυψε ὁλόκληρὴ τὴ χερσόνησο τεκμηριώνεται χαρακτηριστικὰ μὲ ἓνα πῖνακα τῶν πόλεων καὶ περιοχῶν, ὅπου κατὰ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν πραγματοποιήθηκαν ἐξισλαμισμοὶ (σελ. 362).

Ἡ ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦλθε σὺν συνέπειᾳ ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν προβλημάτων ποὺ ὑπονόμευσαν προοδευτικὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ὑστερότερα καὶ κατέστησαν ἀδύνατη τὴν ἀνάληψη μιᾶς ὁλοκληρωτικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τῶν Τουρκικῶν ἐπιθέσεων στ' ἀνατολικά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐξωτερικὰ τὸ Βυζάντιο στὴν περίοδο αὐτὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ διαρκῆ πίεση σὲ τρία μέτωπα : ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ παρουσία στὴν ἀνατολή, δυτικὰ ἀντιμετωπίζει τοὺς Νορμανδοὺς ποὺ ἔχουν σὺν ὀρμητήριό τὴ Σικελία καὶ στὰ βόρεια ἀπειλεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Πατζινάκων καὶ Κομάνων (Οὐζων) στὰ Βαλκάνια. Ἐσωτερικὰ ἡ συνοχὴ καὶ πολεμικὴ ἐτοιμότητα τῆς αὐτοκρατορίας ὑπονομεύεται θανάσιμα ἀπὸ τὴν ἔνταση στὶς σχέσεις τῆς κυβερνητικῆς γραφειοκρατίας καὶ τῶν μεγάλων στρατοκρατῶν γαιοκτημόνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ ἀρνοῦνται νὰ ὑποκύβουν στὸν ἑλεγχό τῆς κεντρικῆς κυβέρνησης. Ἡ ἔνταση αὐτὴ παρέλυσε τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ κατέστρεψε τὴ μαχητικότητά τῶν Βυζαντινῶν στρατευμάτων κι ἐπιπλέον ἀπετέλεσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν πρώτη εἰσοδο Τουρκομάνων μισθοφόρων στὰ Μικρασιατικὰ ἐδάφη. Παράλληλα οἱ ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας βρίσκονται σὲ κατάστασι μεγάλης ἀποδιοργάνωσης ἐξ αἰτίας τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Ἀρμενίων καὶ Σύρων τῆς περιοχῆς πρὸς τὴν ὀρθόδοξο ἑλληνικὴ διοίκηση. Ἐτσι τὴ στιγμὴ τοῦ μεγάλου κινδύνου μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Σελτζούκων οἱ συνθήκες στὴν ἀνατολικὴ Μικρὰ Ἀσία εἶναι παρόμοιες μ' ἐκεῖνες, ποὺ μερικοὺς αἰῶνες πρωτότερα προπαρασκεύασαν τὴν πτῶσι τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου στοὺς Ἀραβες. Ἡ ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψή της ἀπὸ τὸ Βυζάντιο μετὰ τὴν ἀνακατάληψι τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 (σσ. 403-405).

Οἱ συνέπειες τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ αὐτοῦ ἦταν ὀλέθριες γιὰ τὴν αὐτοκρατορία : τὸ μακροχρόνιο ἀποτέλεσμα ἦταν τελικὰ ἡ πτῶσι τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ποὺ μὲ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἔχασε τὴν κυριώτερή του πηγὴ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καὶ στρατευμάτων, μιὰ σημαντικώτατη πηγὴ εἰσοδημάτων ἀπὸ φορολογία καὶ τὴν ἀποδοτικώτερη πηγὴ πλούτου ἀπὸ τὴ γεωργία, κτηνοτροφία, ἐμπόριο, βιοτεχνία καὶ μεταλλεῖα. Ἀπ' ὅλες τὶς Βυζαντινὲς ἐπαρχίες καμιὰ δὲν μπορούσε νὰ παραβληθῇ μὲ τὴ Μικρὰ Ἀσία σὲ οἰκονομικὸ πλοῦτο καὶ ἡ ἀπώλειά της ἀναπόφευκτα ὀδήγησε σὲ πτῶσι τῆς ἀξίας τοῦ Βυζαντινοῦ νομίσματος. Ἐπιπρόσθετα ἡ ἀπώ-

λεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποστέρησε τὸ Βυζάντιο καὶ ἀπὸ μιᾶ σημαντικώτατη προστατευτικὴ ζώνη, ποὺ κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὴν καρδιά τοῦ κράτους τὸ ἐπιθετικὸ Ἰσλάμ (σσ. 405 - 406).

Ἡ τεράστια σημασία τῆς ἀπώλειας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνειδητοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μὲ τὰ γεγονότα Βυζαντινοὺς λόγιους, ποὺ εἶδαν τὴ μεγάλη συμφορὰ σὰν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς φυσικῆς ἀνωτερότητας τῶν Τούρκων, ποὺ ἦταν ἀκόμη νέος καὶ ἀκμαῖος λαός. Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἐκφράζονται κυρίως στὸ ἔργο τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη, ποὺ ἀναλύεται λεπτομερειακά, καθὼς καὶ στὰ συγγράμματα τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη (σσ. 408 - 421). Ἡ ἴδια συντριβὴ γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ προεικονίζει τὴν πτῶση τῆς βασιλίδας πόλης, καθρεφτίζεται ἐπίσης στὴ θρησκευτικὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὸν ἐξισλαμισμὸ καὶ στὴ λαογραφία τῆς ἐποχῆς. Παράλληλα ὅμως πρὸς τὴ συνειδητοποίηση τοῦ ἐπικείμενου ὀλέθρου διαφαίνεται στίς ἴδιες πηγές, ἰδίως στὴ λαογραφία, καὶ ἡ ἐλπίδα γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀνάσταση τῆς αὐτοκρατορίας. Βρισκόμαστε ἔτσι μάρτυρες τῆς γένεσης τῆς Μεγάλης Ἰδέας στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς, ποὺ ὁδηγοῦν μὲ τὴν πτῶση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴν καταστροφὴ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους (σσ. 421 - 438).

Ἡ πολιτεία δὲν ἔμεινε ἀδρανὴς μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς καταστρεπτικὲς ἐξελίξεις. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, προσπάθειες γιὰ ἐπανόρθωση τῶν ἐδαφικῶν ἀπωλειῶν ἀναλήφθηκαν ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς τὸν 12ο αἰῶνα καὶ τὸν Ἀνδρόνικο II στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα. Παράλληλα καταβλήθηκε προσπάθεια περιορισμοῦ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ μὲ τὴν κατὰ τὸ δυνατό ἐνίσχυση τῆς ἐκκλησίας, μεταφορὰ Χριστιανικῶν πληθυσμῶν γιὰ ἀποφυγὴ προσηλυτισμοῦ καὶ ἐκχριστιανισμοῦ μισθοφόρων Τούρκων ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ Βυζαντινὸ στρατὸ (σσ. 438 - 443). Ἡ ἀποχώρηση τῆς Βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία ὁδηγεῖ καὶ στὴν ἀνάληψη εὐρύτερων δικαιοδοσιῶν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν πέρα ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς τῆς δραστηριότητες. Στὰ χέρια τῆς ὁρθόδοξης ἱεραρχίας περνᾷ τώρα ἡ εὐθύνη τῆς ἐθνικῆς ἡγεσίας καὶ ἀντιπροσώπευσης τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, ποὺ βρέθηκαν μέσα στὰ ὅρια τῶν Τουρκικῶν κρατῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σελ. 439). Βλέπομε ἐδῶ τὶς πρῶτες καταβολές τοῦ ἐθναρχικοῦ ρόλου τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ ἀργότερα θὰ θεσμοποιηθῇ ἀπὸ τὸ Μωάμεθ τὸν Πορθητὴ καὶ θὰ ἰσχύσῃ κατὰ τὴ διάρκειαν ὁλόκληρης τῆς Τουρκοκρατίας.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου ἐξετάζονται συμπερασματικά δύο σημαντικά προβλήματα τῆς μεταγενέστερης ἱστορίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ ὁμως συνδέοντα ἄμεσα μὲ τὸ θέμα τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐθνολογικὴ συνέχεια τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα καὶ ὁ βαθμὸς καὶ ἡ μορφή τῆς ἐπιβίωσης τῆς Βυζαντινῆς πολιτιστικῆς παράδοσης μέσα στὴν Ὀθωμανικὴ κοινωνία.

Μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀνάλυση τῶν διαθέσιμων ἱστορικῶν στοιχείων ἀπὸ Ὀθωμανικές, Ἑλληνικές καὶ Δυτικοευρωπαϊκές πηγές ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἀκμαῖος ἑλληνισμὸς τῶν δύο σχεδὸν ἑκατομμυρίων, ποὺ ἐπέζησε σ' ὁλόκληρὴ τὴν ἑκτασὴ τοῦ Μικρασιατικοῦ χώρου ὡς τὸ 1922-24, μπορεῖ νὰ διακριθῇ ὡς πρὸς τὶς ρίζες τῆς καταγωγῆς του σὲ δύο κατηγορίες: α) Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου καὶ τῆς Καππαδοκίας — καὶ μερικῶν ἄλλων σκόρπιων περιοχῶν σὰν τῆς Σίλλης καὶ τοῦ Λειβισίου — εἶναι ἀπόγονοι τῶν παλιῶν Βυζαντινῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ ἐπεβίωσαν στὶς περιοχὲς αὐτὲς ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς τους ἀπομόνωσης καὶ τῆς ὑπαρξῆς ἑνὸς ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους στὸν Πόντο (ὡς τὸ 1461), ποὺ διαφύλαξε τὸν ἑλληνισμὸ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (σσ. 448-452). β) Οἱ πυκνὲς ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας προέρχονταν ἀπὸ μεταναστεύσεις Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ κατάκτηση¹.

Σ' αὐτὲς τὶς δύο κατηγορίες πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ Τουρκόφωνοι Ἕλληνες (Καραμανλῆδες), ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ τους καταγωγή ἔχει πολλὰς φορὲς διαμφισβητηθῇ. Παραθέτοντας τὶς μαρτυρίες διάφορων πηγῶν ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Καραμανλῆδες ἦταν ἀρχικὰ Ἑλληνόφωνοι Χριστιανοὶ τῆς Βυζαντινῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ ἐκτουρκίστηκαν γλωσσικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Σελτζουκικῆς καὶ Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (σελ. 457 καὶ γενικώτερα σσ. 452-462).

1. Γιὰ τὶς κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς καὶ μέσα στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν πρβλ. Ἀποστόλου Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Β' (Τουρκοκρατία 1453-1669), Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 373-394.

Μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῶν θέσεων αὐτῶν ὁ καθηγητὴς Βρυώνης συμβάλλει θετικὰ στὴν ἐπίλυση ἑνὸς προβλήματος, ποὺ ἄλλοι διακεκριμένοι Δυτικοὶ ἱστορικοὶ εἴτε ἄφησαν ἀνοιχτὸ εἴτε χειρίστηκαν μὲ βάση στοιχεῖα, ποὺ πῆραν μᾶλλον ἀβασάνιστα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ προπαγάνδα¹.

Μὲ τὴν ἐμβρίθεια ποὺ γενικὰ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο ἐξετάζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιβιώσεων τῆς Βυζαντινῆς πολιτιστικῆς παράδοσης στὴν Τουρκικὴ κοινωνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἐπίμαχο ζήτημα ἐξ αἰτίας τῆς τάσης προγενέστερων ἱστορικῶν εἴτε νὰ βλέπουν περισσότερὴ ἑλληνικὴ ἐπίδραση ἀπ' ὅση πραγματικὰ ὑπῆρξε — αὐτὴ εἶναι συνήθως ἡ ἄποψη τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας — εἴτε νὰ προσπαθοῦν ν' ἀποσβήσουν ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς ἱστορίας τὸ κληροδότημα τοῦ Βυζαντίου στὴν Ὀθωμανικὴ κοινωνία — αὐτὸ ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ νεώτερους Τούρκους ἱστορικούς —. Ὁ Βρυώνης ξεκαθαρίζει τὸ ζήτημα μὲ τὴν εἰσήγηση ὅτι πράγματι στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπίσημων κυβερνητικῶν θεσμῶν ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδραση ὑπῆρξε ἐλάχιστη, ἀφοῦ οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν καθαρὰ Ἰσλαμικοὶ (σσ. 463 - 475). Ἀντίθετα ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδραση εἰσέδυσσε βαθιὰ καὶ ἐπεβίωσε σὲ ἄλλα ἐπίπεδα τῆς Ὀθωμανικῆς κοινωνίας, ἰδίως στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση, τὴ λαϊκὴ θρησκεία καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ² (σσ. 475 - 496). Ἄν καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἐπίσημης Ἰσλαμικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν Σελτζούκων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδραση εἶναι ἀνύπαρκτη (σελ. 484), στὸ καθημερινὸ ἐπίπεδο οἱ Χριστιανοὶ Ἕλληνες καὶ οἱ Μουσουλμάνοι Τοῦρκοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συμμερίζονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ μιὰ κοινὴ λαϊκὴ εὐσέβεια, ποὺ εἶχε κέντρο τῆς τῆ Χριστιανικῆς ἀγιο-

1. Γιὰ παράδειγμα ὁ διακεκριμένος Τουρκολόγος Bernard Lewis στὸ ἔργο του *The Emergence of Modern Turkey* (2nd edition), London, Oxford University Press, 1968, pp. 354 - 355, ἔχοντας ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ Ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν τοῦ 1923 βασίστηκε στὸ κριτήριο τῆς θρησκείας παρὰ τῆς γλώσσας, ὥστε Τουρκόφωνοι Ὀρθόδοξοι καὶ Ἑλληνόφωνοι Μουσουλμάνοι περιλήφθηκαν στοὺς ἀνταλλάξιμους πληθυσμούς, σημειώνει τὰ ἑξῆς: «A Western observer, accustomed to a different system of social and national classification, might even conclude that this was no repatriation at all, but two deportations into exile-of Christian Turks to Greece, and of Muslim Greeks to Turkey» (p. 355).

2. Πάνω στὸ θέμα αὐτὸ πρβλ. ἐπίσης Speros Vryonis, Jr., «The Byzantine Legacy and Ottoman forms», *Dumbarton Oaks Papers*, Numbers 23/24 (1969 - 1970), pp. 251 - 308.

λατρεία. Αὐτὴ εἶναι μιὰ διαπίστωση ποὺ τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές¹. Ἔτσι οἱ βυζαντινὲς παραδόσεις ἐπέζησαν καὶ ἐπιζοῦν στὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ τοῦ Τουρκικοῦ λαοῦ. Μὲ τὴ διαπίστωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ συναφθῇ καὶ ἡ εἰσήγησις, ὅτι μιὰ προσπάθεια συγκριτικῆς ἔρευνας τῆς ἑλληνικῆς καὶ τουρκικῆς λαογραφίας θὰ ἔριχνε πολὺ φῶς στὰ κοινὰ στοιχεῖα ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ ποὺ συνδέουν τοὺς δύο γειτονικοὺς λαούς.

III

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθῇ στοὺς διεθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Ἀκόμη καὶ ὁ αὐστηρότερος κριτικὸς τοῦ βιβλίου ἀναγνώρισε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν θὰ ᾖ παροδικό, ἀλλὰ ἀντίθετα, μὲ τὸν πλοῦτο τῶν ἰδεῶν καὶ πληροφοριῶν ποὺ περιέχει, θ' ἀποτελέσῃ τὸ στερεὸ θεμέλιο τῆς ἐργασίας μελλοντικῶν ἐρευνητῶν². Οἱ γνῶμες αὐτὲς ἀνήκουν στὸν καθηγητὴ Claude Cahen, ἀνατολιστὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ πρόσφατα ἔχει δημοσιεύσει ἓνα σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὸ Σελτζουκικὸ Σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου³.

Γιὰ ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα ὀφείλομε νὰ σημειώσωμε ἐδῶ ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις, ποὺ ὁ καθηγητὴς Cahen ἔχει ἐκφράσει στὴν πρόσφατη βιβλιοκρισίᾳ του γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζομε. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ διατύπωσε ἀφοροῦν στὸ βάθος τοῦ ἐξελ-

1. Πρβλ. Δ. Πετροπούλου-Ἑρμ. Ἀνδρεάδη, Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ στὴν περιφέρεια Ἀκσεράι-Γκέλβερι (Δημοσιεύματα Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν). Ἀθῆναι 1971. Τὸ κοινωνιολογικὸ φαινόμενο τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ ποὺ παρατηρεῖται στὴ Μικρὰ Ἀσία προσφέρεται πρὸς συγκριτικὴ μελέτη σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ παρόμοια φαινόμενα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ ζωὴ ἄλλων πολυφυλετικῶν περιοχῶν σὰν τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ. Σὲ πολλὰς Λατινοαμερικανικὰς περιπτώσεις ἡ Καθολικὴ λατρεία συμπλέχθηκε στὸ λαϊκὸ ἐπίπεδο μὲ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὶς θρησκευτικὰς δοξασίες καὶ τελετὰς τῶν ἰθαγενῶν φυλῶν ἢ τῶν εἰσαγμένων Ἀφρικανῶν δούλων. Πρβλ. Richard M. Morse, *The Heritage of Latin America*, in Louis Hartz, ed. *The Founding of New Societies*, New York, Harcourt 1964, ἰδίως σσ. 126 - 127.

2. Claude Cahen, Βιβλιοκρισίᾳ, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 4, No 1 (January 1973), pp. 112 - 117.

3. *Preottoman Turkey*, London 1968. Τὸ ἔργο αὐτὸ καλύπτει τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Βρυῶνι ἄλλὰ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς Τουρκολογικῆς καὶ Ἰσλαμιστικῆς ἔρευνας καὶ συνεπῶς τὰ δύο ἔργα ἀλληλοσυμπληρῶνται.

ληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Συγχρόνως εἰσηγεῖται ὅτι οἱ ἐπιπτώσεις τῶν Ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν πάνω στὴ Μικρασιατικὴ κοινωνία δὲν ἐκτιμήθηκαν ἀρκετά. Στὴν ἴδια βιβλιοκρισία ἐπισημαίνεται ἀνεπαρκὴς ἐξέταση τῆς θεωρίας τοῦ γνωστοῦ ἀνατολιστῆ P. Wittek σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλοεπίδραση τῶν Βυζαντινῶν ἀκριτῶν καὶ τῶν Μουσουλμάνων συνοριακῶν γαζήδων — μιὰ ἀλληλοεπίδραση ποὺ θεωρεῖται ὅτι δημιούργησε συνθήκες εὐνοϊκῆς γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία. Δύο ἄλλα σημεία ποὺ ἔπρεπε κατὰ τὸν Cahen νὰ προσεχθοῦν εἶναι τὰ πλεονεκτήματα τῆς πολεμικῆς τακτικῆς τῶν Τούρκων καὶ ἡ καλύτερη κατάσταση τῆς Ἀρμενικῆς καὶ τῆς Ἰακωβιτικῆς ἐκκλησίας στὴν ἀνατολικὴ Μικρὰ Ἀσία σὲ σύγκριση μὲ τὴν Ὁρθόδοξη ἐκκλησία κατὰ τοὺς αἰῶνες τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἐπιπρόσθετα ἐπισημαίνεται μιὰ σχετικὴ σύγχυση περιόδων καὶ περιοχῶν ἀναφορικὰ πρὸς ὁρισμένες διαδικασίες, ποὺ βρίσκονταν ἐν ἐξελίξει κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο. Τελικὰ ὁ καθηγητὴς Cahen εἰσηγεῖται ὅτι καλὸ θὰ ἦταν, ἂν οἱ στοχασμοὶ τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παραλληλίζονταν μὲ μιὰ ἐξέταση τῶν σκέψεων τῶν Μουσουλμάνων σχετικὰ μὲ τὰ ἴδια γεγονότα. Ἀναφορικὰ πρὸς τὴν καταγωγὴ τῶν Καραμανλίδων ὁ Cahen συμφωνεῖ μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Βρυῶνη, ὅπως ἐπίσης καὶ σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιβιώσεις Βυζαντινῶν στοιχείων στὴ λαογραφία τῆς νεώτερης Μικρᾶς Ἀσίας, εἰσηγεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ θέματος θὰ μπορούσε νὰ διευρυνθῇ μὲ τὴν ἐξέταση πρόσφατων ἐθνογραφικῶν μελετῶν¹.

Ὁ καθηγητὴς Cahen κλείνει τὴ βιβλιοκρισία τοῦ ἐπισημαίνον-

1. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὅλ' αὐτὰ τὰ σημεία ποὺ θίγονται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Cahen εἶναι δευτερεύουσας σημασίας καὶ ἐνδιαφέρουν μόνο τοὺς ἐρευνητὲς πολὺ εἰδικῶν θεμάτων. Ἡ μόνη οὐσιώδης παράλειψη βρίσκεται στὴν ἀπουσία μιᾶς ὀλοκληρωμένης ἐξέτασης τῆς θεωρίας τοῦ Paul Wittek ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἐξ αἰτίας τῆς εὐρείας ἐπιστημονικῆς τῆς ἐπίδρασης. Χαρακτηριστικὰ ἕνας ἄλλος σχολιαστὴς τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Βρυῶνη ἔχει παρατηρήσει ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Cahen εἶναι αὐστηρότερη ἀπ' ὅ,τι θὰ ἔπρεπε καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴν ὀλοκληρωτικὴ προσήλωση καὶ μεροληψία ποὺ δείχνει ὁ καθηγητὴς Cahen σὲ θέματα τουρκικῆς ἱστορίας. Βλ. Abbas Hamdani, Βιβλιοκρισία, *Byzantine Studies*, vol. I, N° 1 (1974), pp. 91-93. Ἡ Eva Pantuckova σὲ βιβλιοκρισία τῆς στὰ *Byzantinoslavica*, vol. XXXVI, N° 1 (1975), pp. 53-54 σημειώνει ὅτι τὰ ἔργα τῶν Βρυῶνη καὶ Cahen, γραμμένα ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιές, ἀλληλοσυμπληρώνονται. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ σωστὴ, νομίζω, τοποθέτηση τοῦ θέματος.

τας τὸ σπουδαιότατο γεγονός, ὅτι τὰ θέματα τοῦ βιβλίου ἀγγίζουν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς Ἑλληνοτουρκικῆς συμβίωσης στὸ Μικρασιατικὸ χῶρο: Ἡ συμβίωση αὐτὴ ἀποτελεῖ μοναδικὸ φαινόμενο καὶ δὲν ἀπαντᾶται γιὰ παράδειγμα στὶς σχέσεις τῶν Ἀράβων μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Ὀθωμανούς. Ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Cahen, τὸ βιβλίο δὲν ἐπεκτείνεται σὲ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος αὐτοῦ πέρα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ἐξισλαμισμού. Ἀδιαμφισβήτητα ὅμως ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ θεμελίωση τῆς μελέτης τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐπειδὴ διαφωτίζει τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν οἱ πρῶτες ἐπαφές καὶ ἀλληλοεπιδράσεις μεταξὺ τῶν δύο λαῶν¹. Οἱ καταβολές τῆς μορφῆς ποὺ πῆρε ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συνύπαρξη μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ὀθωμανικῆς κοινωνίας βρίσκονται ἱστορικὰ στὴν περίοδο τοῦ ἐξισλαμισμού τῆς Μικρᾶς Ἀσίας². Συνεπῶς ἡ κατανόηση τῆς θέσης καὶ ὀργάνωσης τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατία εἶναι ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς διαδικασίας τοῦ ἐξισλαμισμού.

Ἐπιπρόσθετα πρὸς τὴ διαφώτιση μεταγενέστερων ἱστορικῶν καταστάσεων ἡ προσφορὰ τοῦ βιβλίου πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ καὶ γιὰ τὸ φῶς ποὺ ρίχνει στὸ δυναμικὸ γίνεσθαι τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξελίσσονται καὶ διαμορφώνονται μέσα σ' ἓνα ἱστορικὰ σφυρηλατημένο κλίμα ἐμπειριῶν καὶ ἀλληλοαντιδράσεων, ποὺ ἔχουν τὶς πηγές τους ἀκριβῶς στὴ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμού τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως τὴν εἶδαμε νὰ ξετυλίγεται μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Βρυῶνι. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἐξισλαμισμού καὶ τῆς ἀπώλειας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δημιούργησε ὅπως εἶδαμε τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, ποὺ ἀποτέλεσε ἀπὸ τότε τὴν ἰδεολογία τῆς

1. Ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ καθηγητῆ Βρυῶνι διὰ τὴ διαφώτιση τῆς Ἑλληνοτουρκικῆς συμβίωσης τονίστηκε καὶ ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Διονύσιο Ζακυνθινὸ στὸ ἄρθρο Ἡ Κωνσταντινούπολις τοῦ Γένους, Νέα Ἑστία, τόμ. 92, τεύχ. 1086 (1 Ὀκτωβρίου 1972), σσ. 1340-1349. Βλ. ἰδίως σσ. 1342-1343.

2. Πλούσιες πρωτοβάθμιες μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς ἑλληνοτουρκικῆς συνύπαρξης καὶ τὶς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς συμβίωσης τῶν δύο λαῶν στὸ Μικρασιατικὸ χῶρο, βρίσκονται ἀποθησαυρισμένες στὰ ἀρχεῖα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Οἱ ἀνέκδοτες αὐτὲς πηγές μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση συστηματικῆς κοινωνιολογικῆς μελέτης τοῦ χαρακτῆρα, τοῦ ἀξιολογώτατου αὐτοῦ φαινομένου. Γιὰ σχετικὰς ἐνδείξεις ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ φύση τοῦ ἀνέκδοτου αὐτοῦ ὕλικου βλ. Ὁ τελευταῖος Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. (Ἐκθεση τοῦ ἔργου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν) ἐπιμέλεια Octave Merlier, Ἀθήνα 1974, σσ. 42-48, 193-195.

έλληνοτουρκικῆς διαμάχης ¹. Κατανοώντας τις ιστορικές ἀρχές αὐτῆς τῆς ιδεολογίας μποροῦμε νὰ προχωρήσωμε καὶ στὴν κριτικὴ τῆς θεωρήσεως μὲ τὸ πρῖσμα τῶν σύγχρονών μας δεδομένων καὶ ἐπιδιώξεων.

Οἱ δυναμικοὶ συντελεστὲς τῆς έλληνοτουρκικῆς διαμάχης φυσικὰ δὲν ἦταν μόνο ιδεολογικοί. Ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις καὶ οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες, ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Ἰσλαμικῆς κοινωνίας ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἐπικρατοῦσε ὁ έλληνισμός, πρόσθεσαν καὶ δομικὲς αἰτίες στὴν Ἑλληνοτουρκικὴ διαμάχη. Ἡ κατανόηση τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων θὰ ᾔχη πολλὰ νὰ κερδίσει, ἂν οἱ κοινωνικοοικονομικὲς πηγὲς ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν δύο λαῶν μελετηθοῦν τὸ ἴδιο συστηματικὰ, ὅπως ὁ εξισλαμισμός μελετήθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Βρυώνη. Τελικὰ ἡ ψυχολογία τῆς ἀντιπαράταξης, ποὺ γιὰ αἰῶνες χαρακτηρίζει τις Ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις, διαμορφώνεται στὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ὁ Ἑλληνισμός ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν ἀκμαιοτήτα τοῦ Τουρκισμοῦ.

Εἶναι γιὰ τὸ φῶς ποὺ ρίχνει σ' ὅλες αὐτὲς τις ιστορικές καταβολὲς τῆς έλληνοτουρκικῆς διαμάχης, ποὺ ἡ μελέτη τοῦ εξισλαμισμού τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρουσιάζει τόσο ἄμεσο ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σύγχρονῆς μας ἐπικαιρότητας. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ τελειώσωμε ἐπισημαίνοντας μόνο τὴ διαφώτιση σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη, ἀλλὰ ὀφείλομε νὰ τονίσωμε καὶ τὴν τεκμηρίωση τῆς κοινότητος, ποὺ συνδέει σὲ τόσα σημεῖα τις πολιτιστικὲς παραδόσεις Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, ἰδίως στὸ λαϊκὸ ἐπίπεδο.

Ἡ πλήρης κατανόηση τῶν συντελεστῶν τῆς διαμάχης καὶ ἡ συνειδητοποίηση τῶν πολλῶν συνεκτικῶν ἐμπειριῶν ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴ προεργασία ποὺ ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἀντιπαράταξις ποὺ ἄρχισε στὴν περίοδο τοῦ εξισλαμισμού τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρουσιάζεται στίς μέρες μας σὰν ἓνα

1. Πρβλ. Anthony Bryer, *The Great Idea, in History Today*, vol. XV, No 3 (March 1965), pp. 159-168 γιὰ τὴ γένεσις καὶ τὴν ιστορικὴ ἐξέλιξις τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ἐνα ἄλλο πρόσφατο ἔργο ποὺ πραγματεύεται τὴ Μεγάλη Ἰδέα σὰν πολιτικὴ δύναμις στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ σὰν τὸν ιδεολογικὸ συντελεστὴ τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας, εἶναι τοῦ Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London, Allen Lane 1973, ἰδίως σσ. 1-20. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ποὺ ἐξετάζει τὴν ἱστορία τῶν χρόνων τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ καταστροφῆς τοῦ Μικρασιατικοῦ έλληνισμού, ἀποτελεῖ μιὰ πολὺ ἀξιόλογη συμβολὴ στίς Μικρασιατικὲς σπουδὲς καὶ ἀξίζει ἰδιαίτερης προσοχῆς.

ιστορικά αναχρονιστικό φαινόμενο, ξένο πρὸς τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Τούρκων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ἡ τεκμηρίωση πὺν συνοδεύει τὸ δοκίμιο αὐτὸ δὲν ἀποσκοπεῖ στὴν ἐξαντλητικὴ κάλυψη τοῦ θέματος τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Μιὰ τέτοια ἀπόπειρα θ' ἀπαιτοῦσε ἀναφορὲς σὲ πολυάριθμα καὶ σημαντικὰ ἔργα πὺν πραγματεύονται τὴν ἱστορία τῶν πρώτων αἰῶνων τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐπιπρόσθετα τὸ δύσκολο καὶ ἐπίμαχο θέμα τῆς ἐθνολογίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας δὲν ἐμπίπτει σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σημαντικώτατα θέματα τῶν Μικρασιατικῶν σπουδῶν. Συνεπῶς καὶ μεθοδολογικὰ δὲν κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ γενικὰ γνωστὴ ἄλλωστε σχετικὴ βιβλιογραφία πὺν παρατίθεται καὶ στὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ Βρυῶνῃ.

Σκοπὸς τοῦ κριτικοῦ αὐτοῦ δοκιμίου ἦταν ἡ παρουσίαση ἑνὸς σημαντικοῦ Μικρασιολογικοῦ ἔργου καὶ ἡ ἐπισήμανση τῆς συμβολῆς τοῦ στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Τὸ τελευταῖο θέμα ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ ἐπίκεντρο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἐρευνητικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ μελετητῆ πὺν τὸ ὑπογράφει. Ἡ εἰδολογικὴ αὐτὴ τοποθέτηση καθόρισε καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση πὺν συνοδεύει τὸ ἄρθρο. Πρωταρχικὰ ἐπιδιώχθηκε νὰ καλυφθῇ ἡ κριτικὴ συζήτηση πὺν προκάλεσε ἡ παρουσιαζόμενη ἔκδοση καὶ νὰ θεμελιωθοῦν μὲ ἀναφορὲς σὲ θεματικὰ σχετικὲς καὶ συγκριτικὲς πηγές, ὅλα ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ περιεχομένου πὺν κρίθηκαν σημαντικὰ γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ δυναμικοῦ γίνεσθαι τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Τόσο ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος, ὅσο καὶ ἡ πραγμάτευσή του στὰ πλαίσια ἑνὸς κριτικοῦ δοκιμίου, δὲν συνιστοῦν παρὰ συμβολὲς πρὸς μία συνοπτικὴ προδιαγραφὴ ἑνὸς προγράμματος πὺν ἀποβλέπει στὴν οὐσιαστικώτερη διερεύνηση τῶν δυναμικῶν συντελεστῶν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων καὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν μετασχηματισμῶν στὴ δημιουργία τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαμάχης.

Ἐνδεικτικὰ παρουσιάζονται ἐπιλογικὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα τοῦ προγράμματος αὐτοῦ πὺν θὰ πρέπει νὰ καθοδηγήσουν τὴν ἐρευνα τῶν πηγῶν καὶ τὴ συναγωγή τῆς βιβλιογραφίας :

I. Συσχέτιση τοῦ εἰδικοῦ θέματος μὲ τὶς σύγχρονες θεωρίες τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ ἔνταξή του στὰ πλαίσια τῆς μεθοδολογίας τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας.

II. Μελέτη τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας. Διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς κάθε χώρας οὐσιαστικά σὲ συνάρτησιν μὲ τὶς ἐπιδιώξεις της σχετικὰ μὲ τὴν ἄλλη. Ἐσωτερικὲς πραγματικότητες καὶ ἐξωτερικὴ ἐξάρτησις σὰν πηγὲς τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαμάχης.

III. Εἰδικὰ θέματα καὶ μερικώτερες διαμάχες στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων :

α) Τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ὥς τὸ 1922.

β) Διπλωματικὲς διευθετήσεις, φιλία καὶ ἀπόπειρες συμμαχίας : 1930 - 1955.

γ) Οἱ μειονότητες καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο : 1942 καὶ ἐξῆς.

δ) Τὸ Κυπριακὸ Ζήτημα καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του : 1955 καὶ ἐξῆς.

ε) Τὸ Αἶγαῖο, τὰ προβλήματα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας καὶ ὁ «ἐκσυγχρονισμὸς» τῆς παραδοσιακῆς διαμάχης.

IV. Δυναμικοὶ συντελεστὲς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς συνύπαρξης καὶ τῆς διαμάχης. Μὴ κρατικοὶ φορεῖς ἐπαφῆς καὶ ἀλληλοεπιδράσεων.

α) Ἱστορικὲς καταβολές.

β) Κοινωνικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ παράγοντες.

γ) Ψυχολογικὲς καὶ πολιτιστικὲς διαστάσεις.

Οἱ ἱστορικὲς ἐμπειρίαι τοῦ Μικρασιατικοῦ καὶ τοῦ Κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ σὰν συγκεκριμέναι μορφὲς αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἀποτελοῦν τὸ προσφορώτερον πεδίον διερεύνησης τῶν δυναμικῶν τοὺς συντελεστῶν. Βιβλογραφικὰ τὸ δοκίμιον αὐτὸ ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς πρώτης κατηγορίας τῶν πρὸ πάντων δυναμικῶν συντελεστῶν.

Harvard University

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ